

«ТУВИНСКАЯ ПРАВДА» СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИНГЕ

Республиканың эң хоочун солуннарының бирээзи болур «Тувинская правда» тозан чыл бурунгаар Саян сыннарының артынга чырыкче үнүп эгелээш, Тывада чурттап турар орус дылдыг чурттакчыларның кол парлалга үндүрүлгези апарган. Чүгле ол эвес, тыва чоннуң орус дылды шигээди алырының база бир кол чепсээ болуп келген. Ону эрткен он-он чылдарның дургузунда республиканың муң-муң чурттакчылары бирден бир чок номчуп, республиканың, чурттуң болгаш даштыкының амыдыралы-биле таныжып ап турган, ам-даа ол хүлээлгезин мурнунда ажилдап чораан өгбелериниң арга-дуржулгазынга даянып, бедик мергежилди-биле күүседип турар.

Ооң ажилдакчылары сезен тос чылдың дургузунда «Шын» солуннуң ишчилери-биле бир демниг болуп, журналистиканың нарын үүлезин деңге үлежип, Тываның булуң бүрүзүгге чедип, чоннуң амыдыралын чырыдып келген. Ооң хоочун ажилдакчылары тургузушкунуң чылдарында тыва коллегаларына улуг арга-сүмени кадып, берге болгаш чымыштыг ажилды күүседи-риниң чажыттарын айтып берип чораанын «шынчылар» ам-даа утпаан.

90 харлаан юбилейи-биле холбаштыр чоннуң «Тувинка» деп чассыдып адаары хүндүлүг солунуң ишчилеринге быжыг кадыкшылды, амыдыралчы аас-кежиин, чидиг бийирни, каалама оруктарны, материалдыг чаагай кежикти сеткиливис ханызындан күзеп тур бис. Оруунар ак болзун, эргим коллегалар!

«Шын» солуннуң коллективи.

Найысылалдың чаартылгазы

Азия төвүнде чаа Арбат

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Чаартылга ажылынга чарыгдалдың түңү улуг. Ынчангаш Кызыл хоорайның 100 чылынга «Далайга дамды дуза» деп фондуну тургускан бис. Төп кудумчуну чаартып кылырынга хоорай чагыргазының ажилдакчылары боттарының ай дургузунда ажилдаан шалыңын берген база сайгарлыкчылар акша-көпеекти агар санче шилчидип эгелээн. Чүгле хоорайның бурунгаар хөгжүлдезинге эвес, төрзөн республикавыстың сайзыралынга үлүг-хуузу кириштирип турар. Бо орукка чүгле чадаг кижилер кылаштыр болгаш машиналар маңнава кылдыр төлевилелде ынчаар кириген. Арбаттың девискээринге арыг-силигни тудары-биле тракторлар, бок сөөртүр техника чоруп турар болур. Аян-шинчи кириер чаа Арбатка дыштанып олурарынга 16 сандайны, кудумчу чырыдылганы болгаш долгандыр херимней тарып каан чадаң ыяштарны олуртуру көрдүнген. Төп кезекте чаартылга ажылын август 18-ке чедир кылып доозар уjurлуг. Келир чылдан ыңай Красноармейская кудумчузунга чедир узадыр кылырын чигине төлевилелде көрүп каан. Кызыл аалчылар бажыңының мурнунда шөлдү база келир чылче чылдырган, бо чылын кылыр ажилдар хөй, ынчангаш четтикпес» — деп, Орлан Машпалдыр чугаалады.

Бо хире чаартылга ажылынга кижип, «далайга дамды дуза» болуру-биле каш-даа акшазын дузалаар болза, кижиниң бодунга буян чедер дээр болгай. Ачы-дузанын көргүзүп турар сайгарлыкчыларга база идепкейлиг улустарга байырлал уткуштур белек-селекти тыпсып шаңнаарын база ол немей демдегледди.

Чайның кончуг изиг айы —

июльдуң эгезинде Кызылдың төвүнде Тыва эки турачылар кудумчузунда чаартылга ажылының дугайында хоорайның чамдык чурттакчыларының бодалдарын номчукчуларга таныштырайн:

Альберт Ховалыг, ТР-ниң информатизация болгаш харылзаа яамызының консультанты: «Кызылдың бо төп кудумчузунуң чаартылгазын соңгаар улуг хоорайларда ышкаш Арбаттың хевиринге дөмейлеп кылып турарын деткир мен. Чүге дизе төп кезекке кезээде-ле машиналар хөйү-биле үндүрүк-кирик апарган турарга, бо кудумчу аян-шинчи чок кылдыр көстүр. Хоорайның план дөзевилелинде мону чаартыры-биле киригени кончуг эки-дир. Дыштанырынга эптиг, чаа тыва Арбат найысылалдың онза, тускай девискээри болуру кымга-даа өөрүнчүг».

Чодураа Хертек, ТР-ниң ХБАБ эргелелиниң кол специалисти: «Кандыг-даа байырлалдар Кызылга эртер. Кыска хуусааның дургузунда хоорайны аянныг, чараш, каас-шиник кылдыр дерип, чаартып турары онза-дыр. Азия төвүнде бичии республиканың сайзыралын болгаш келир үеде окур-хевирин улам долу көргүзүр арга болур. Бурунгаар хөгжүлдени, турум өзүлдени чедип алыр дээш хемчеглер кылдынып турар. Төпте эрги кудумчулар чаа хевирже өскерилген. Ону үрег-дөвейн, камнаар уjurлуг бис. Шупту боттарывыстан хамааржыр».

Шынап-ла, найысылалды бо хире чараштыр дерип шимеп турда, бичии-даа бол, ачы-дузавысты көргүзээлиңер, бо-ла бүгү чүүлдерге камналгалыг болулуңар!

Анисья ТЮЛЮШ.

Чингис Сааяның тырттырган чуруу.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК — ДЕТКИМЧЕГЕ БҮЗҮРЕЛДИГ

Малчын-биле ажык чугаа.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ол дугайын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бо чылдың июль 20-де Барыын-Хемчикке болган малчыннар наадымының үезинде дыңнаткан. Мурнунда ол ук кожуунуң чурттакчылары-биле ужуражылга үезинде кирген чагыгларның барык дөгөрезин күүсеткенин база ол дыңнаткан. Ооң сөстөрүн чурттакчылар улуг сеткил ханышкын-биле хүлээп алган, чүге дээрге сөөлгү үеде көдээде амыдырал хайнышкынныг апарган. Аныяк өг-бүлелерниң саны көвүдээн, ооң уламындан уруглар саны база немешкен. Чаа школага болгаш уруглар садынга малчыннарның уруглары баарлар. Бо чылын Барыын-Хемчиктиң 35 чаштары Крымга халас путевка-биле дыштанганнар, 70 кижии Россияның өске лагерлеринге дыштаныр. Путевкаларны хөй кезинде малчыннар уругларынга берген. Санитар «УАЗ» машинаны болгаш «Волганы» социал ажилдакчылар ажыглаар кылдыр чагырга черинче дамчыткан.

Барыын-Хемчиктиң эң эки малчыннарынга Тываның Баштыңы күрүне шаңналдарын тывыскан. Муңчу малчыннар Юрий Күжүгеттиң болгаш Куулар-оол Ооржактың дугайында чылыг сөстөрүн чугаалаан. Бижиктиг-Хаяда арат ажил-агынын чогумчалыг башкарып, чаа уксааның малын тудуп турар Альберт Сааяны ол онзалап демдеглээн. «Бо дээрге аажок харысалгалыг болгаш бөдүүн эвес ажил-дыр — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. — Малчыннарны хүндүлээр болгаш мал бажының талазы-биле мурнакчы болуп турар Барыын-Хемчик кожууну деткир уjurлуг бис. Ол дээрге бөдүүн малчын кижиниң күш-ажылы-дыр».

Барыын-Хемчикте эки чүүлдер хөй деп республиканың удуртукчузу демдеглээн. Өске кожууннардан ылгалыр чүүлдери эвээш эвес. Келир үези улуг. Мында күш-ажылга

ынак, идепкейлиг, салым-чаянныг кижилер чурттап турар. Кызыл-Мажалыкта халас Wi-Fi-ни тургускан, ооң уламындан ындыг ачы-дуза чедирип турар үшкү кожуун төвү болган. Оон аңгыда Барыын-Хемчиктиң төвүгге «Тыва связи информ» сайтызынга онлайн дамчыдылганын база көрүп болур. Төп кудумчуда веб-камераны тургускан. Мындыг чүүлдерни республиканың өске кожууннарынга база ажыглаары чугула деп республика удуртукчузу санап турар. Ол чүгле тус чер эрге-чагыргаларының идепкейлиг чоруундан болгаш күзөл-чүткүлүндө, хамааржыр. Ол ышкаш барыын-

Байырлалда бижиктиг-хаяжылар.

хемчикчилер «Тыва — бистиң өргээвис» фестивалыга бири черни ээлээн. Бүгү Россияга арага ишпес девискээр талазы-биле сурагжаан Бижиктиг-Хая суур бо кожуунда, ында ам-даа арага ишпес чорук хевээр. «Бижиктиг-Хая элээр чоруктуң девискээри болуп хевээр артар деп силерниң бадыткалыңарны дыңнаары меңээ өөрүнчүг-дүр» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Республика удуртукчузу аныяктарны идепкейлиг болурунче кыйгырган. Эгелеп чоруур фермерлерниң мөөрейин чүгле ийи кижии ол кожуундан эрткен, оларга 1 млн. рубль-

ди тыпсыр. «Республика улуг кожууннарның бир де эгелеп чоруур фермер чүгле 2 кижии бе? — деп кайгап айтырган. — Б болбас уjurлуг!».

Суурлар чагыргалар удуртукчулары-биле ражылга үезинде Тыва Баштыңы субсидия алыларынга эргежок чугула кументилер долдурар талазы-биле дуза чедирдилээн. «Бөдүүн кижии бюрократияга күш четпейин. Олардан чугулазыннар манап орган чок. Оларга дузалаар, сүме кадар херек. Ботны ажил-агынын сайзыдып, муниципалитетке берип болур кижилерни чер эрге-чагыргалары тужурлуг. Республика жединден-даа, федерал бюджеттен-даа көдээни кири-биле чоруткан аны чогумчалыг түңнелде болдурар херек».

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол дым байырлалы-биле баштыр Тыва биле Россия демнежилгезиниң 100 чылы биле Тыва Республика күрүне шаңналдарын бол юбилейлиг тураскаал даялдарны Барыын-Хем кожуунуң чурттакчылары тывыскан. Тыва Республиканың Баштыңының Хүндү-

бичии малчын Владимир Монгуш, чылгычы Константин Хомуш, малчын Юрий Күжүгет, малчын Сааян Хомуш көдээ ажил-агынын хоочун Анатолий Хомуш олар тывыскан.

Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылыга тураскааткан юбилейлиг медальдарны күш-ажылда хоочуннары Көк-оол Сааян Делег Сарыгларга, Комбужу Күжүгетке, Дарый-оол Сааян, малчын Александра Ооржакка тывыскан.

Долаана САЛЧА

Виталий ШАЙФУЛИНИ тырттырган чуруктары.

Тыва биле Россияның демнежилгезинин 100 чылынга

Найыралдың оруу

Тываны Россияның өске девискээрлери-биле харыл-заштырып келген кара чаңгыс улуг орук амгы үениң делгем автомагистралы М-54-түн төөгүлүг ады — Ус оруу. Күчүлүг Улуг-Хемниң бир адыры Ус хемниң адындан оон ады укталган.

Бо орукту тударын XIX векте Тыва биле Россияның аразында ажил-агыйжы болгаш садыг харылзааларының тывылганы негей берген. Орус садыгжы Н.В.Веселов бодунун бараан чинин Тываже 1863 чылдың март айда эң-не баштай чорут-

тарны ажыглап турган. Чон Ус оруу-биле ону туткан шаа-биле аргыжып эгелээн.

Кажан Октябрь революция-зы үнүп, оон чалгыы Саян сын-нарынга чедип кээрге, Ус оруунуң тудуу түр када соксаан, чаа совет эрге-чагырга ону 1922 чылда улаштыр тудуп эгелээн. Октябрь революциязының салдары-биле Тыва Арат Республика тургустунуп, Ус оруунуң тудуун демнежиپ уламчылаарының дугайында дугуржулганы 1932 чылдың сентябрь айда ССРЭ-биле чарган. Оон эгелээш Россиядан Тываже орук тудуу шуудаан. Тыва Арат Республи-

зынче харап үнүп кээриңерге, М-54 автомагистральды калбарты үстүрген, дескилей иткен машина-техника-ла хөй.

Найыралдың оруу Саян сынының эң чараш агаар-бойдустуг черлерин таварты шөйлүп чоруткан. Оон эң бедик чери — Буйба арттың кыры — тулган чараш. Кадыр кашпалдың хөрээн одурту туткан камгалал сери Буйбаның эртин чинчизи ышкаш кылдыр көстүр. А талыгырда, хүн үнер чүкте, бедик кожагарлар, кандыг-ла-бир тоолчургу маадырлар ышкаш, дээрде шаштыга бергилээн, сүрлүү кончуг тургулаарлар.

Буйбаның хөрээнден улуг Россия талазынче кудургайлап баткаш, төрөөн чуртун Тывадан ырап бар чоруурунну эскерип каар сен. Сырынналдың хөөнү хөрек-чүректи хөмө алы берген-даа ышкаш. «Тывалар! Тывалар, шу-де!» — деп кыйгы дыңналы-дыр. Чүл бо! Орук кыдыында турар күчүлүг КАМАЗ-тың кырында тыва оолдар эрткен-дүшкен чаңгыс чер-чурттугларын ынчаар байырлап турар болдулар. Демир-дайым маңын оожумнадып, тура дүштүм.

Тыва езу-биле:

— Үүле бүтсүн! — деп менидиледим.

— Чорук чогузун! — деп харыыладылар.

Мында оларның чүнү канчал турарын айтырдым.

— «Восток» кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдин ажылдакчылары-дыр бис — деп, кызыл-сарыг өңнүг ажылчын хөректээштерлиг эрлерниң бирээзи харыылады.

Улам чоок таныжып кээримге, ол орук мастери Чүлдүм Мөңгүн болду.

— Кара-Хем унунда оруктуң 800 метр узун дурттуг кезиин чаартып турарымыс бо — деп, ол тайылбырлады. — Адаандан өрү орук таваанче шык эрттирбес тускай шывыгларны чадып тур бис. М-54 автомагистральдың Красноярск девискээринде участогунда 100 ажыг киж

Чаражын! Магаданчыын!

Камгалал сери.

«Восток» КХН-ден ажылдап турар — диди.

Чанында кады ажылдап турар эштери Николай Рошин, Анатолий Күдер-оол олар-биле мени ол таныштырды.

— Күдер-оол деп аттыг эр турда, ажыл чайгаар бүдер-ле ыйнаан? — дээримге, Күдер-оол хүлүмзүрээш: — Ажыл бүдүп турар — деп, эдертип кагды.

Экскаватор башкарыкчызы, ажыл-ишке шаптыктыг чүү мындыг кижжи апарды бо дээниг, медээлей каапты. Оон чанынга чеде бергеш, оларның ажылынга «шаптыктап турарымның» чылдагаанын тайылбырлады. Арын-шырайы алыс черле ши-

рин-даа болза, ол орус эр чу-гаакыр кижжи болду.

— Ыңай-бээр аргышкан чолаачылар бистиң дужувуска бо-ла доктаай дүжүп, ажыл-херээвисти сонуургай бээр-дирлер — дей-дир. — Оларның аразында мээң чаңгыс чер-чурттугларым Улуг-Хемниң Торгалыгның чону база бар боор. Шаанда аңаа зоотехник-теп ажылдап турдум.

— Зоотехник-экскаваторщик деп эртем-мергежил база бар боор-дур, аа? — деп баштак-тандым.

— Ба-а-ар. Совхоз буступ дүжүрге, Черногорск хоорайга экскаваторщикке өөренип алгаш, «Восток» КХН-де чээрби чыл ажыг ажылдап тур мен — дидир. — Чогум бодум Туран хоорайда чурттап турар мен.

Зоотехник-экскаваторщик-тиң ат-сывы Николай Иванович Блатов деп кижжи болду.

Чаңгыс чер-чурттугларымга ажыл-ижи бүдүнгүр, чогуңгур болурун күзээш, улаштыр айт-таныптым.

«Орус, тыва дээш, өске-даа аймак-сөөк кижилер Ус оруун тудуп турар. Ылап-ла харын, Найыралдың оруу-дур ийин бо» деп бодап чордум. Найыралдың оруунуң оон ол-бо талазында бойдус-чурумалдың чаражын канчаар ону! Көрүп, кайгап, магадап ханмас сен.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чур-руктары.

Тываның ыдык сүлделери.

кан. Оон соонда орус садыгжылар Тывага садыг паараңнарын ажыдып, тус черниң чонундан мал, өлүк аймаанга, пөс-таавы, эт-сепке орнап ап турар апарганнар. Саян сынны ажылдыр орук тудар дугайында айтыргыны садыгжы Г.П.Сафьянов кончуг идепкейлиг көдүрүп турган. 1909 чылда Россияның Күрүне Думазы орукту тудуп эгелээриниң дугайында шиитпирни хүлээп ап, баштайгы дээрзинде 1,25 млн. рубль акшаны үндүрген. Ол шагда орус акшаның үнези дыка улуг турган болгаш, бо дээрге кончуг хөй акшатөгерик-тир. Инженер А.Глебовичиниң төлөвилели-биле Ус оруунуң тудуун 1910 чылда эгелээн. Олче көшкүн орус тараачыннары, шөлүттүрген херектээштерни, тус черниң чурттакчыларын хаара туткан. Хамык ажылды хол-биле кылып, чүөктер сөөртүрүңгө айт-

каны Совет Эвилелинге кириген соонда, улуг оруктуң тудуу дыка дүргедээн, чүге дээрге ССРЭ-ниң составында чаа девискээрниң ажил-агыйы дүрген сайзырап, ынаар сөөртүр чүөктер көвүдээн. Кызыл — Абакан аразында орукту Найыралдың оруу деп адай берген.

Тывадан ырак-узак орукче айттаныптарыңарга, төрөөн чуртувустуң ыдык сүлделери силерге мени-чаагай орукту күзөөн ышкаш үдеп туруп каар. Найыралдың оруу-биле халдып орташ, алгыг-делгем М-54 автомагистральды улам чаартып, олап аргыжары улам-на айыыл чок апарганын көөр силер. Бо юбилейлиг чылда Кызыл — Абакан аразында орукта оон тудуг болгаш септелге ажылдары улам хайнышкыныг апарганын чорумалдар эскерер боор. Бегре-Дагның артының кырынга Өөк шынаа-

Найыралдың оруун чаартып түр.

Экскаваторщик Николай Иванович Блатов.

ХООЧУН СОЛУН БӨГҮН

«Тувинская правда» солунуң баштайгы үндүрүлгези таптыг-ла 90 чыл бурунгаар номчукчуларын өөрткен. Юбилейге белеткенип, аажок чайырап турган-даа болза, солунуң кол редактору Роман Тас-оол амгы үеде коллективтиң ажил-чорудулгазынга хамаарышкан айтырыгларымга оожум боданып ора, тодаргай харыларны берди.

— «Тувинская правда» солунуң бөгүнгү амыдыралын сонугадып көрүңерем, Роман Всеволодович.

— Бис силер, «шынчылар»-биле, чаңгыс сорулганы күүседип чоруур улус-ла болгай бис. Нарын айтырыгларымыс база дөмей. Бөгүндө нарын айтырыг — кадрлар четчелээриниң айтырыгы. Совет үеде солунга аңгы-аңгы региондардан чалаттырып келген журналистер керээ езугаар ажилдап турган. Ынчан оларны ниитилелде эрге-байдалы, амыдырал-чуртталгазы, арга-шинээ-даа көңгүс өске турган. Күрүне оларны чурттаар оран-сава-биле хандырып, квартираларны бээр турган. Шалың база амыдыралга четчир. А ам ындыг эвес. Ол дугайын чугаалап тура, кожаларымыс Хакасияның губернатор солунуң бюджетиде бистиинден бедик деңгелде дээрзин демдегледип каайн.

Ажыл дилеп келген аныяктарга дорт чугаалаар-дыр мен. Журналист кижиниң делегейге көрүжү делгем болур, амыдыралда шупту чүвени ханы билер ужурлуг. Чижээлээрге, медицина адырын эмчиден дудак чок билири негеттинер. Солун дээрге шүүштүрүлгедир. Чамдыкта тотпас моос сагындырар. Ону тоттурары болдунмас, чаа-чаа материалдарны чип-ле турар, чип-ле турар. Солунга ажилдаары дыка нарын. Үндүрүлгө бүрүзүнче материал дужаар ужурлуг сен. Бир эвес материал дужаавас болзунза, бети дизе гонорар албас сен, редакторуң-биле эвиң база

баксыраар.

Журналист болур изиг күзелдиг аныяктарны ажилга өөредип алыр дээш кызардыр бис. Олар ийи ай хире ажилдааш, боттарының бо мергежилге тааржыр-таарышпазын билип каар чорду. Ажилга ызыртынып артып каарлары эвээш. Ийе, харын, институтка өөренип турумдала, 100 кижиниң чүгле 2-3-ү журналист салым-чаянныг болур деп чугаалаар чүве. Салым-чаянныг кадрлар тып, оларны ажилга ижикиртип алыры дыка нарын. «Тувинская правда», «Шын» солуннар журналистика талазы-биле республикада шаандан тура шыырак школалар болгай. Журналистер арга-мергежили бедээш, Москваның болгаш өске-даа улуг хоорайларның үндүрүлгелеринче ажилдап база чоруй баар.

— Мергежилинге бердинген, салым-чаянныг журналистериңер адап көрүңерем. Коллективтиңерде ниитизи-биле каш кижиле ажилдап турарыңар?

— Кымны кандыг дээр боор. Владимир Савинихтың тырттырган чуруктары үндүрүлгө бүрүзүн каастап турар. Галина Мурыгина, Миша Рудаков дээш, оон-даа өске журналистеривистиң бижээн чүүлдери номчуштуг, солун. Аныяк бижикчивис Виктория Кондрашованың онзагай талазы — эң-не берге темаларны шилип алыры. Шыны херек, журналистеривистиң бижиир аян-хөөнүн, аргалыг-ла болза, бот-тускайлаң хевээр арттыраарын бодаар-дыр бис, ылаңгыя чүнү бижиирин сөстөн сөсчө адап бээр чорук бисте чок.

Эрткен чылдан бээр солунуң бир адыры — «Тува 24» канал ажилдап эгелээн. Ол келир үеде солунуң кол адыры-даа апары чадавас. «Тувинская правда» интернет четкизи-биле база номчукчуларын өөртүп турар. Ынчап кээрге, үш хевирде ажилдап

турарымыс ол. Коллективте ниитизи-биле 38 кижиле бар.

— Номчукчуларыңар дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бурган авыралында, солунувус номчукчулары хей. Оларның хей кезии — улуг назылыг улус. Ынчангаш оларга таарыштыр оожум хөөн-биле бижиирин, хеп-хенертен угаан-бодалды дүвүредиптер чүүлдерден ойлаарын кызыдар-дыр бис.

— Кандыг-даа ажилга солун таварылгалар бо-ла болгулаар. Силерниң чогаадыкчы коллективтиңер база ол талазы-биле байлак боор. Бир-ле уттундурбас хөктүг болуушкунну сактып келиңерем, Роман Всеволодович.

— Шаанда, 1980 чылдарда, кыжын 40 градус соок турда, Анатолий Богдановский, Владимир Савиних Хандагайты чорупканнар. Өвүр артын чүгле ажып чорда, оларның машиназы үрели берген. Владимир Никандрович үнүүшкүннерже кезээде шыырак белеткелдиг баар болгаш, ол ынчан база чылыг унтыларлыг, алгы тоннуг чораан. Чолаачы Анатолий Ситников чуга хептиг, ботинкалыг, холхавы безин чок, а Анатолий Богдановский мырыңай туфлялыг болган дээр. Ынчан хей машина-балгат бар эвес, дүнекиниң 1 шакта орукка достунары-даа болдунмас. Чаңгыс арга — кылаштаар. Оон башка, өлүмгө-даа чыгадып болур. Ынчангаш олар 30 км хире ыракта Хандагайты суурга даң бажында, 5 шакта кылаштажып келгеннер. Эртенинде хуралга Богдановскийден: «Оода чөдүрүп тур сен бе?» — деп айтыраарымыска: «Чөдүрер чай кайда боор, солунче материал кирир-ле болгай» — диген.

— Интервью бергениңер дээш четтирдим.

Шончалай МААТЫ-ООЛ
чугаалашкан.

ЧҮРЭЭМГЕ ЧООК ӨӨРЛЕРИ

«Тувинская правда» солун-биле мээң харылзаам Светлана Владимировна Козлованы ады-биле холбашкан. Бо кайгамчык аттың артында катаптаттынмас окур-хевир, чогаалчының болгаш журналистиң улуг талантызы, мерген угаанныг дагдыныкчының, эриг баарлыг ие кижиниң салым-чаяны чаштып чыдар. Эгелеп чоруур авторларга ол кайгамчык камныг кижиле. Ынчангаш «Исток» чечен чогаал каттыжышыкынын дыка хей чылдарның дургузунда удуртуп келген.

«Исток» дугайында душ бооп билип каан мен. 1971-1972 өөредилге чылында (Тывага ажылдап эгелээн чылым ол чүве) Бай-Тайга кожунуң Кызыл-Даг суурга башкылай берген мен. «Тувинская правда» солунче чечен чогаал каттыжышыкыны тургузуп алыр дугайында саналдап чагаа бижээн мен. Бистиң Соңгу Осетияга ындыг чечен чогаал каттыжышыкынын тургузуп алгаш турган бис. Ол саналчагаам-биле каттай элээн каш шүлүктөрүмни база чоруттум. Светлана Владимировна дораан харылаан, ындыг чечен чогаал каттыжышыкыны бар, ооң адын «Исток» дээр деп. Кызылга келгеш, ыяап-ла редакцияже бакылап кээп турарын чагып каан болду. Шүлүктөрүмни база дораан солун арнынга парлаан, а ооң соонда өзүп орад даш чонукчуларының дугайында «Даш тоол» деп очеригимни «Тувинская правда» чырыткан. Ол очеркниң маадырлары Валерий Ооржак биле Александр Ойдул шагда-ла Россияның Чурукчулар эвилелиниң кижигүннери апарган, оларның ажилдары болгаш ат-сураа хөйге дыка эки билдингир.

Республиканың школаларында ажилдап келгеним 14 чылдарның дургузунда Светлана Владимировна-биле үргүлчү чагаалажып келген бис. Мен биживейн барган болзумза, ол негеп бижи-ле эгелээр кижиле. «Чаа шүлүктөрдөн чорут» — деп. Светлана Козлова биле «Тувинская правда» мээң деткикчилерим турган, олар бижиир, парлаттынар, чурттаар күштү меңээ берип турдулар. Ынчангаш дыштанылгалар, шөлээм үезинде «Исток» чечен чогаал каттыжышыкының ажилында күзелдиги-биле кирип турдум. А кажан ажыл, амыдырал аайы-биле Кызыл хоорайже көжүп чедип келгеш, «Истоктуң» бүгү кежигүннери-биле таныжып алдым. «Тувинская правда» солунуң редакциязынга среда санында чыгып турдус. 16-дан 50 хар иштинде кымнарны ында чок дээр Анаа сонугап дыңнаар

дээш-даа кээп турар кижилер Чогум кол өзек болуп рар шүлүкчүлөр шуп мээң өнүктүрүм, сар сеткил үлежир чок килерим апарган. Ол дээр Светлана Владимировна боду, өөнүң ишти Анатолий Емельянов, чүрээм чам Принцеваларны: улуу — лина, уруу Инна, оон а да Юра Вотяков база С. Сапелкин олар-дыр. Бо оол сөөлзүредир гит лавышаан ырлаар барда апарган, олар ойнаарга, жумге үдеттирип, шү теривисти номчуур турду Хайыраан өөрлерим у сууруктап өске өртемче айттаныпканы хомудан Ол дээрге Женя Антуфьев Валера Тутатчиков, Юра тьяков, Саша Сапелкин, лина Принцева, Светлана Козлова, Федор Емельянов олар-дыр. Олар аравыста чок-даа болза, чогаалдар номчукчулары, салгакчыры, ажы-төлү магадап номчуп чорууру чугаажок.

Бир катап элээн үе Светлана Владимировна-биле харылзаавыс үстү берген. үеде С.В.Козлова «Исток» жигүннериниң чыынды ном белеткеп турган. Ном үндүр чер олче мээң шүлүктөрүм кирир дээрге удурланга Тывадан чорупкан кижиле чүве бе деп чылдагаанна дээр. Ынчалза-даа Светлана Владимировна хей чылдар көдээ школаларга ажилда чораан башкы-дыр деп тургаш, кирип каан болга Чадаанага сургакчылап кээр чорааш, ол номну боду м нээ эккеп берген, өөрээни даа аажок. Ол «Исток» д шүлүктөр чыындызын ному менде ам чок. Светлана Владимировна бисти шуптувустуң чырыкче үнге номнарымысты редакторлаа Вотяковтуң, Антуфьевтин Принцеваның база мээң «М лодии для летящей птицы» деп номуну база. Ол ном база менде артпаан. Хүндүг номчукчулар кайы бирээрде бо номнар бар болза авторунга бээрин дилеп о мен.

«Исток» каттыжышыкының кичээлдери бирде, изиг изиг шүгүмчүлелге эртер, бирде, таалап, мактадыр-даа бис. Светлана Владимировнаны бажынының даштыгы чедир үдеп кааш, боттарымы Енисей кыдыынга кээп, үр-л шүлүктөп, маргыжып, тенекте нип шаг боор ийик бис. Онза ла үелер турган.

90 харлап турар «Тувинская правда» солунга чаа, солун парлалгаларлыг болурун чогаадыкчы чедиинкинерни болгаш С.В.Козлова ыш каш мергежилинге бердинген ажилдакчыларлыг болурун күзедим.

Эмма ЦАЛЛАГОВА,
шүлүкчү, педагогика
эртемнериниң кандидаты.

АЖЫЛЫМНЫҢ БИР ДУГААР «КУРУЗУ»

Июль айның чалбырааш дегизиг хүнү туразында чаңнап турган. СЭКП Тыва обкомунуң бажыңының фойезинче кире бээримге, сериндеш дээн. Үш дугаар каътче үне бергеш, пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизиниң кабинетинде чеде бердим. Ат, фамилиямны адааш, ал чораан документилеримни кабинеттин ээзинге сундум. Ол оларны далаш чок номчуп көргөш, стол кырынга салып кааш:

— Мени Юрий Луджуапович Аранчин дээр. Москва университетин чедишкенин доозуп алганыңар-биле улуг байыр чедирип, шилип алган профессияңарга чедишкенин ажилдаарыңарны күзеп тур мен. Тывалардан бир дугаар дээди эртемниг профессионал журналист силер-дир силер. Канчап бо профессияны шилип алган силер? — деп, дарга айтырган.

— Бижири күзел бичимде-ле турган. Бир дугаар материалымны 1947 чылда «Сылдысчыгаш» солунга парлаткан мен. — Ынчан каш харлыг турган силер? — Он бирлепкен турган мен.

Чугаавыс барык бир шак дургузунда уламчылаан. Оон ол мени эдертип алгаш, ол-ла каътта турар өске бир кабинетке алпарган.

— Күжүгет Сергеевич! Чап-чаа университет дооскан журналист эккедир. Документилери бо — дээш, саазыннарны даргаже сунду.

— Билир мен. Кажан чедип келирге, каяа ажилдаарын безин дургуржуп каан бис. Келир неделяда ажилче үнер. Ажилдаар чериңер «Тувинская правда» солунуң редакциязы.

Август 2. Понедельник. Ленин кудумчузунда турар ийи каът бажыңның үстүк каадынче үнүп келдим. Редактор Александра Николаевна Богданова мени чазык хүлүмзүрүг-биле уткуп алган:

— Биске орус, тыва ийи дылды арыг билер журналист кончуг чугула херек. Ажыы-биле чугаалаарга, силерни бисче орударын дилеп турган мен. Даргаар ону халас эрттирбээни кончуг эки юлган-дыр. Ам чүү боор, теориядан практикаже шилчири, башта бар болгалдарны, планнарны, идеяларны ботандыраар үе келген-дир. Дуза, сүмө ерек апарза, меңээ кажан-даа болза едил келир сен. Бистиң коллективтин ежигүннери бот-боттарыңа дуза каларыңдан кажан-даа чажам дивес улус. Ажил хүнү саазын кырында бижири аанын көөрге, эртенгиңиң тос шактан гелээш, кежээкиңиң алды шакка чедиреп каан. Херек кырында журналистер-иң ажил хүнү он-даа, он ийи-даа шак ламчылап болур. Улуг хурал-суглаалар олу бээрге, дүн-хүн чок туруптар бис. Агаа килдизинде ажилдаар столуң ени манап турар. Килдистин эргелекчизи Николай Кузьмич Плясовских — өрбөөн чүвези, көдүрбөөн хөнээ чок ижи. Ада-чурттуң Улуг дайынының кир-икчизи. 1945 чылдың майда Берлин-де тирилелгени уткуп алган. Бисте солун журналистер эвээш эвес. Редакторнуң ийи оралакчызы бар: бирээзи Всеволод Петрович Филиппов, өскези Василий Аврентьевич Маслов.

Редактор-биле чугаа соонда ажил-аар кабинетимге келгеш, айтып ерген столун ээлеппен мен. Кожала-ым бирээзи Анна Тока болду. Ол база

МКУ-нуң журналистика факультетинге өөренип кирип алгаш, бир дугаар курсту дооскаш, Урал университетинин бот-өөредилгелиг салбырынче шилчип алганын меңээ чугаалаан. Ооң соонда МКУ-нуң ол-ла факультетинге Чадаана-ның № 1 школазын алдын медаль-биле дооскан Алдын-оол Даржаа өөренип киргеш, бир дугаар курс соонда каалканын немеп кагды.

Редакция килдистерден тургустунган: үлетпүр, көдээ ажил-агый, партий-жи амыдырал, совет тургузуг, культура, спорт, чагаа, секретариат. Килдис бүрүзү эргелекчилиг болгаш журналисттерлиг. Кварталда кылыр ажилдарның тематиктиг планын тургускаш, редколлегия бадылап каар. Ханада азып каан Тываның чуруун көргөш, кайы районче кажан чорууруңу, кандыг айтырылганы чырыдарыңны баш удур дургуржуп алыр сен. Чедишкениңерни номчукчуларга көргүзөр, четпестерни хайыра чок сойгалаар. Солунуң кол сорулгаларының бирээзи ол турган. «Егор Караганниковтуң булуңу», фельетоннар, шоодуглар, элдээртиглер ынчан эвээш эвес турган. Номчукчулар чагааларында шүгүмчүлелди база утпас. Чүгле шүгүмчүлел эвес, чаргы-чаалы, маргылдаалар, судтар шийтпирлери, ашак, кадай улустарның аразында чөрүлдээлери дээш, чүү-даа турар. Чаңгыс-даа чагаа харыы чок артпас: бир болза солунга парлаар, бир болза чагааны хынаар, ында кириген фактыларны хынаар. Чагаа килдизиниң ажилдакчызы килдистерде барган чагааларны доктаамал хынап, чогуур үезинде хемчеглерни алырын доктаамал хайгаарап турар.

Бир катап кады ажилдап турганым журналист Константин Петрович Белов меңээ чагаа бергеш, мооң-биле таныжып көрөм дээн. Улуг-Хем районнуң бир суурунун чурттакчызы ону ажилдан үндүрүпкенинге хомудап: «Мээң ажилдаар эргемни үрөп тур» деп бижээн.

— Чагаалар кандыг-даа турар болдур эвеспе, Василий. Шын чагаалар турар, меге чагаалар турар. Олардан аңгыда бежен хуузу шын, артканы меге чагаалар база турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, факт бүрүзүн хынаар апаар. Оон башка чазыг үнүп кээп болур.

Константин Петрович — разведкага ажилдап чораан болгаш көрбээни чок кижини. Ооң чугаазын дыңнаарга, солун ном номчааны-биле дөмей сагындырар. «Катап-катап хынаарыңдан кажан-даа чалгаараңар» деп сүмелээр турган.

Хомудал чагааны кармактап алгаш, Улуг-Хемче сургакчылап чорупкан мен. Бир дугаарында автору-биле ужурашкан мен. «Аарый бергеш, бюллетень ап алгаш, эмнедип турган мен. Сегип алгаш, эмчи бижиин тудуп алгаш, даргамга баарымга, ол саазынымны шалаже октап-каш: — Сээң орнуңда өске кижини хүлээп алган мен. Ам бээр келген херээң чок» — дээн.

Бюллетеньни шывадап турган кижиге база чеде бердим. Стол долдур салган амдангы аш-чемни чип олургаш, хомудалды бирден бирээ чокка сайгарган бис. Эмчи документизин октап турганын, аарып турган кижини ажилдан үндүрүпкенин шупту бадыткаан.

— Аарып турган кижини ажилдан үндүрүп болбас. Хоойлуда ынчаар бижи-п каан. Силер чүге үндүрүпкениңер ол? — деп, айтырдым.

— Арай изиглени бергеш, хоойлуну

уттупканым шын.

— Хоойлуну хажыткан дээш, харыы-лаар апаарын билер-ле силер ыйнаан? — дидим.

— Үүлгеткен херээ дээш, үүлезин чүктээр апаар.

Хомудалдың канчаар тыттып келгенин, ооң канчаар уламчылаанын, чүнүң-биле төнгенин бижээн материал солунуң арнынга удаанда үнүп келген. Каш хонганда райондан харыы келген: буруулуг болган ажилдакчыны ажилындан хостаан.

«Шын — күчүлүг, шынар — ачылыг» деп өгбелеривис чугаалап каан. Эчис шынны дилеп тывар орук узун-даа, шалтараазынның-даа болур. Ону тывары алдын, алмаз тыварыңа дыка дөмей — дилээр, хынаар база катап дилээр, фактыларны шүүштүрер. Актыг черге анаа кижини нүгүлдөп бижээн чагаалар база таваржы бээр. Оларны истээринге база үе херек. Кол түңнел — шынны тыпкаш, чогуур түңнелди үндүрери. Ат салбаан чагаалар азы өске-бир кижиниң адын тудуп салып каан чагаалар база таваржып кээр.

Летучкалар (солунга үнген чүүлдерни сайгарар хурал) понедельник санында болур турган. Ол дээрге эрткен неделяда солунуң үнген алды номериниң сайгарылгазы — оларның чедер болгаш четпестериниң дугайында ажык болгаш дорт чугаа-дыр. Ынчан «Тувинкага» шыырак журналистер ажилдап турган. Светлана Козлова, Лариса Кенин-Лопсан, Варвара Межова, Анатолий Торичко, Николай Растрепин, Виктор Куликов болгаш өскелер-даа. Чамдыкта чугаалар изиг-изиг апаар. Халдап-даа турар кижини бар, камгаланып-даа турар кижини бар. Кол «судья» — редактор түңнелди кылып тургаш, кижини бүрүзүңе чогуур үнелелди бээр турган:

— Солун — Тываның амыдыралын долузу-биле чырыдар сорулгалыг. Ынчап кээрге, бистиң журналистеривис республиканы доктаамал эргээн турар ужур-луг. Тожуга кым кажан чорааныл? Меңге меңги бөргүн чайын безин ужул-бас Мөңгүн-Тайгага сөөлгү катап кажан четчик бис? Ооң кожазы Бай-Тайга база баарын утуп болбас. Сураглыг шүлүкчү Константин Симоновтуң фронтучу корреспондент дугайында бижээн одуругла-рын сактып келиңер даан:

Двое суток шагать,

Трое суток не спать

Ради нескольких строк...

Амыдыралдың ак болгаш кара тала-ларын көргүзери, чедишкениңерни улам байыдары, четпестерни чок кылыры дээш демиселге бистер, журналистер, кезээде мурнуку одуругга чоруурувусту кажан-даа утуп болбас бис. Мону каш-даа катап катаптап болур мен. Бо дээрге бистиң ажылывыстың формулазы-дыр.

Редакторувус Александра Николаевна Богданова мындыг сөстөрни чугаалап олурганы сагышта артып калган. Боду база шыырак бижири чораан. Кады сургакчылап чоруп тургаш, ооң улустар-биле канчаар чугаалажырын, эпиг-эвиле-нин, чугаалажып турар темага баш удур шыырак белеткенип алганын эскербес аргажок. Ындыг хоочуннардан аныяктар ала-чайгаар өөренип эгелээрин бодум билер мен. Ол дээрге амыдыралдың башкылары-дыр.

Бир хүн редакцияның ажилдакчыла-рын хуралче чалапкан. Редакторнуң ка-бинетинге чыгып келген бис. Партия

обкомунуң секретары моорлап келген.

— Силерниң редакторуңар Алек-сандра Николаевна Богданованың ка-дыының кошкаанын барымдаалааш, ону ажылындан хостаар деп шийтпир хүлээп алдывыс. Ооң орнунга солунуң харыы-салгалыг секретары турган Николай Максимович Растрепинни томуйлап каг-дывыс.

Хурал аңаа төнүп калган. Халажып турар редактор Александра Николаевна кады ажилдап чораан эштеринге өөрүп четтиргенин чугаалааш, моон соңгаар улам эки чедишкениңерни күзеп каан.

Николай Максимович редакторнуң кабинетин ээлеппен. Ол журналистика-дан аңгыда чогаалга база сундулуг кижини. Шулуу Давааевич Кууларның дугайында бижээн документалдыг очериги Москва-га тускай ном кылдыр үнүп келген. Ол аңаа адын салгаш, «Василию Монгушу — сыну Туву» деп бижээш, меңээ белек-ке берген.

Бир хүн бистиң кабинетивиске Алек-сандра Николаевна Богданова кирип келген:

— Кадыы кошкак кижини халып чоруур кандаай чүвөл деп бодай бербенер, шийме. Кадыым көңүс анаа. Даргалар-биле тутчупканым шын. Ол дээш мени хостап каанын силерге чугаалап каайн. Даарта Саян ажып чоруптар мен. Москва чоогунче углап тур мен. Силер-биле байырлажып алыр дээш кирип келдим.

Дамчыыр чугаа — далай чалгыы дээр. Удаанда дыңнаарымга, Александра Николаевна Москва чоогунда Ногински-де хоорай солунуң редактору апарган дээр чораан. «Амыдыралдың кадыр арт-тарын ажып эртер апаар» дээн ооң чу-гаазы сагыжымга кирип келген. Туруш-тук, бедик тура-соруктуг кижилер чурт-талганың шуурган-хадын шыдап эрте бээр дээри-ле шын.

Ажыл чүгле кабинет-биле кызы-гаарлаттынмас. Чаа тудуп доозуп турган «Кызыл» деп аалчылар бажыңыңа шептеп-даа турар бис. Колхозтарга баргаш, сизген кесчип, картошка касчып-даа чордувус.

Москваның М.В.Ломоносов аттыг күрүне университетин дооскаш, бир дугаар журналист базымымны Тываның бир дугаар солуну «Тувинская правда» ынчаар эгелээн мен. Ол меңээ чо-гаадыкчы идигни берип, ажылымның бир дугаар «курузу» болган деп санап чоруур мен. Ийи дугаар «курузум» «Ты-ваның аныяктары» солун болган. Үш дугаары — ССРЭ-ниң Күртелерадио ко-митеди. Дөрт дугаары — Тываның ном үндүрер чери, беш дугаары — «Тыва» Күртелерадио компанияның радио-студиязы.

Баштайгы материалым парлатканым-дан бээр 67 чыл ажа берген. Баштай ажилдап эгелээним «Тувинская правда» солунум бо чылын 90 харлап турар. Демир-үжүүм ам-даа салбаан мен. Сак-тыышкынның далайынче эжиндирип кире бергеш, кады ажилдап чораан эштеримни, оларның арга-сүмелерин, аажы-чаңын сактып келир мен. Эрткен вектин эгезинде аалдар аразыңа дам-чыыр чугаалар далай ышкаш чалгып, ынча дидир, мынча дидир, ындыг дидир, мындыг дидир дээр турган. Амгы үениң сөс дамчыдар чепсектери арбыдаан — солун, радио, телевидение, интернет, телефон, мобильник делегейни дески-не берген. Сайзыралдың чадалары улам өрүлөп бар-ла чыдар. Ооң хөжүлдэзин-ге бедик профессионал кадрлар эрге-жок чугула дээрзи чугаажок.

Василий МОНГУШ,
ССРЭ-ниң парлагазының тергинни.

1910 чылда Санкт-Петербургка үнген «Очерки Урянхайского края» деп номда Чаа-Хөл — Джакуль суур 1887 чылда үндезилетинип, тургустунган деп бижип турар. Материалдың автору Всеволод Родевич мынча деп бижээн: «Джакулда (Чаа-Хөлде) 10 орус улустун бажыңнары бар. Оларның ийизи орус садыгжылар Медведев алышкыларның болгаш Вильнерниң улуг бажыңнарындан аңгыда, кыдаттарның 5 бичии ыяш бажыңнары, садыгжыгаштары база ол бажыңнары дескиндир тываларның өглери тиктинген».

Төөгү материалдарындан алгаш көөргө, Чаа-Хөл суурнуң таваан аңаа чурттап турган хуу амыдыралдыг тыва арааттар, садыг-саарылга кылыр дээш Россиядан көшкен орус садыгжылар, Абакан татарлары демнежи алгаш, салганы бадыткатынып турар. Шынап-ла, Чаа-Хөл хемниң уну — чуртташтыг-ла чер. Тываның төвүн каяа кылырыл деп айтырыг тургустунуп турда, оларның бирээзинге Чаа-Хөлдү база адап турганы таварылга эвес.

Ол черниң девискээринде кандыг-даа хөл чок хирезинде, чүге Чаа-Хөл дээнил дээрге, «Чаа-дайынның, хөлээзинниг» деп сөстөрдөн ол ат ужукталып тывылганын ол черниң хоочуннары тайылбырлап турар. Чаа-Хөл деп ат дээрге Чиңгис-Хаан дайыннарының үзінде-ле тывылган деп төөгүчүлөр бадыткап турар. Тываның девискээриниң белдири Чаа-Хөл болганда, аңаа хөй үймээннер, дайыннар болуп турган.

Чаа-Хөл суур эгезинден тура-ла, янзы-бүрү аймак-сөөк кижилерниң мөөңежи, чыылган чери болу берген. Чүге ындыгыл дээрге ол — оруктарның белдири. Саян артындан Тываже көшкен улус Улуг-Хемни өрү хемелер-биле салдадып, кышкы үеде дош оруу-биле Саяннарны аъттыг, чадаг ажып келген улус Ус-Бажы, Шөгүрнү, Дуна тайгазын таварыштыр дорт ашкаш, Чаа-Хөлдүн шынааларына кээп доктаап турганнар.

Орус шинчилекчи П.Крыловтуң «Путевые заметки об урянхайской земле» деп 1903 чылда Санкт-Петербургка үнген номунда Чаа-Хөл дугайында дыка солун, тодаргай чижектер, санчурагайлар бар. Ол эртемден Тывага 1892 чылда чоруп тургаш, кылган шинчилел ажылдарына доктаап турар. Ол Тываже Ус-Бажын, Каа-Хөлдү тава-рааш, дорттап ажып келген. Орук ара кел чорааш, Ак-Хемде Гусев деп кижиниң алдын тывыкчыларының артелин таварып келген. Алдынны хол-биле чуур черде Чаа-Хөл чурттуг урянхайларның ажылдап турарын магадап көргөн. Бо барымдаалыг материалдан алгаш көөргө, Чаа-Хөлдүн тывалары 19 вектиң төнчүзүнде-ле үлөтүр-бүдүрүлгө ажылдарынча хаара туттунган.

Этнограф-эртемден Ортаа-Хем биле Куйлуг-Хемниң Улуг-Хемче кирген аксынга кээрге, ол хемнерниң аксында чаа-хөлчүлөр арат бугаларын каскаш, чиңге-тарааны, арбайны шагда-ла тарып өстүрүп, ону чөмгө ажыглап турар болганнар. Азы өскээр чугаалаарга, чер ажыл-агыйын база шагда-ла шингээди алган бооп турар. Төөгүчүнүң бижип турары-биле алырга, тывалар Улуг-Хемниң бир талазындан өске талазынче кечерде, кандыг-даа хеме ажыгла-вас, бичии салдар кылып алгаш, ооң-биле аргыжып турарын бижээн. Ол черде чурттап турар тывалар кончуг дидим болгаш чайгы үеде Улуг-Хемни аъттары-биле сүзүп кечип турарын магадаан.

Тывага келген орус чон республиканың аңгы-аңгы булуңнарына бичии ус-тивыш бүдүрүлгелерин ажыдып турганнар. Оларның эң-не улуу Чаа-Хөлгө турган. Орус сайгарлыкчылар аңаа алгы-кеш эттээр цехти туттургаш, чылда 500 ажыг кешти болбаазырадып турган. Ол эттеттинген кештерден идик-хепти, чүген-чуларны кылып, кара былгаарны бүдүрүп үндүрүп турган.

Шаанда Тываның Россия-биле харылзаа тутарына Чаа-Хөл суур төөгүлүг рольду ойнап, харылзааның белди-

Харылзажырының өртээли турган

Чаа-Хөл кожуннуң төлээлери 2013 чылдың Республика Наадымының үзінде.

ри азы өртээли болуп келген. Чаа-Хөл суурнуң турар черинге чазын болгаш күзүн арааттарның өглери көжүп кирип кээр, а кыжын кыштагларже, а чайын чайлагларже көшкүлөп чоруй баар турган. Араттар мал өстүрүп, Улуг-Хемниң солагай талакы эриктериниң шынаа-ховуларына ыяш андазынна-биле черни аңдарып туруп, арбайны тарыыр, а хемниң оң талакы эриктеринге даг хемнеринден үндүргөн арат бугаларны ажыглап, чиңге-тарааны тарыыр чораан.

1900 чылдарда аңаа орус болгаш татар (шынында хакас садыгжылар) кээп эгелээн. Көжүп келген хакастар Улуг-Хем эрининге, амгы Чаа-Хөл дужунга «терек бажыңнары» азы терек унундан кылган бажыңнары тудуп ап турган. Бир ындыг чаңгыс өртээл бажыңга-ла 2-3 өг-бүлө чедир чурттаар, ортузунда орук, долгандыр дой-малгаш бүзээлел, ханалар дургаар ыяш наралар.

Чаа-Хөлгө көжүп чоруур эң-не баштайгы фельдшер пунктузун 1914 чылда тургузарын 1912 чылдың сентябрьда Красноярскиге болган Енисей губерниязының эмчилериниң бирги съездинге Устүү-Усинскиге ажылдап турган эмчи Борис Кузьмич Высоцкий саналдаан. Ынчангаш 1914 чылдан эгелээш, орус эмчилер, фельдшерлер доктаамал эвес-даа болза, баштайгы эмчи дузазын көргүзүп эгелээш.

1915 чылда Чаа-Хөл девискээринге быжар-думаа аарыы нептереп турда, Устүү-Усинскиге ажылдап турган Николай Петрович Венкель Чаа-Хөлдүн чонунга быжар-думаага удур тарылгаларны кылып берип турган. 1930-1932 чылдарда Чаа-Хөлгө доктаамал эмчи пунктузу тургустунган.

Кашпалга чурттап чораан тываларның амыдырал-чуртталгазының байдалдары бир онзагай. Ол черлерни таварты орус-урянхай кызыгаар эртип турган. Олар Улуг-Хемниң солагай талакы эринге ийлерге чиңге-тараа тарып турган. Ынчалзажок тываларның кол ажылы аңнаашкын турган. Өлүк кечин, сыын мыйызын олар орус садыгжыларга бараанга, далган-тараага орнап алыр. Оон аңгыда балыктаар, эм оъттар чыыр, орус чурттакчыларның үлегери-биле огород база тарып өөренип алганнар. Ус база Улуг-Хем хемнерниң ол-бо талааларына кыштаг, чазаг-күзеглерлиг мал ажылдыг тывалар чурттап турган. 1920 чылдарда хемнер уннарына көшкүн 50 хире өг-бүлөлөр чурттап чораан. Хереме аймак-сөөк чон боду тускай баштыңныг бооп турганы солун.

Чаа-Хөл кожуну 1941 чылда тургустунган. Оон соонда үениң, хөгжүлдө-сайзыралдың аайы-биле административтик девискээрлерни катап алгыдары-биле улуг эвес кожуннарны дүжүрер дугайында шийтпир 1961 чылда хүлээп алдынган. Ол езугаар бистин кожунуу-вусту дүжүргөш, Улуг-Хем районуна каткан.

Эде тургустунуушкун кидин түлүк, рынок экономиказы чаа-ла эгелеп тур-

да, Чаа-Хөл кожунну катап тургузарын чедип алыр деп бодал чаа-хөлчүлөргө тыттып келген. Ону боттандырынына ынчан Тыва Республиканың Дээди Советиниң улус депутаттары турган Каадыр-оол Бичелдей, Владимир Чадамба, Алдын-оол Тюлюш, Камбаа Биче-оол, Клара Кандан, Бичии-Уруг Трапан, Павел Кара-Сал, эмчи Павел Суван, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты Галина Сагаандай, суму даргалары Зоя Монгуш, Юрий Монгуш олар улуг үлүх-хуузу киригеннер.

Оон соонда 1991 чылдың декабрь 20-де үнген Тыва Республиканың Дээди Советиниң доктаалы-биле Чаа-Хөл кожунну катап тургускан.

Саян-Шушенск ГЭС туттунуп турда, Чаа-Хөл кожуннуң хөгжүлдөзүн оон-биле холбап турган. Ынчалза-даа Совет Эвилели буураан соонда, хамык ажылдар мырыңай барык турупкан деп болур. Планнап турганы Чаа-Хөл суурга туттунмаан 400 олуттуг Культура бажыңы, ажыл-агыйның девискээринге тударын планнап турган суггарылга системазы акша чогундан туттунмаан.

Шанчыга 200 олуттуг көдээ клубту, садыг төвүн, харылзаа салбырын тудары көрдүнгөн турган. Херек кырында ол талазы-биле чүү-даа кылдынмаан. Ол үш суурнуң орнунга чаңгыс Чаа-Хөл суурну бедик-хавакче көжүрүп, үш суурларның чурттакчыларын чаңгыс суур кылдыр тырып каан. Ынчангы чагырып-дужаар идеологиялыг үеде чоннуң кандыг-даа санал-оналын албаанының түңнелинде чүгле үш суурларыбыс суг хөөлбээниң адаанда барган эвес, а харын бистин өгбелеривистин чевеглери, төөгүнүң үнелеттинмес тураскаалдары, одар-белчирилг калбак шынаалары, алаактары, ортулуктары суг адаанче кирген.

Оон-даа ырмасынчыг чүүл болза, өгбелеривистин хөөрлерин ол черлерден көжүргени. Кижилерниң сагыш-сеткилин ол доюлдуруп, качыгдалды эрти-тирип, арагалаашкын ала-чайгаар-ла болуп турган. Чаа-Хөлдүн чону ону шыдажып эрткен. Чүгле Тываның эвес, а харын Төп Азияны, түрк дылдыг улустарның, сарыг шажынның чоннарның кайгамчыктыг тураскаалдары, культуразы Чаа-Хөлдүн суг хөөлбээниң адаанче кирген. Төөгүлүг тураскаалдыг черлерниң чүгле 40 хуузу шинчилээн дээр болза, чазыг чок боор, базырыктарның 60 ажыг хуузу шинчилеттинмейн суг адаанче кире берген.

Оларның аразында Сүме дааның ужунда улуг хая иштинче үттеп-оюп тургаш кылып каан бурганның ову-хевирин сиилбий чазааш, бурганның болгаш оон ийи талазында олурар ийи хаазының ову-хевирин өң-баазын будуктар-биле каастаан. Төөгүнүң ол кайгамчык тураскаалын аңаа кылганы дээрге ол девискээрни ыдыктап, дагы-ры-биле чон аңаа чүдүп-чалбарзын дээш тудуп, тургускан. Амгы үеде ол Авыда бурганның хоолгазын кылгаш, ону суг албас өске черже көжүргени база эки.

«Төрээн чуртун төөгүп берем»

Чайлаг-Алаакта эрте-бурунгу уларның хоорайлары, Амыр-Сан аъттарының арттырып каан истери хире базырыктар, Чиңгис-Хааннь шериниң эрткен оруу, Мугур-Садун, Хемчиктин Улуг-Хемче кирге сында калбак-калбак хаяларында тургаш, сиилбий каан эрте-бурунгу выстың бистерге арттырып каан чурры дээш, оон-даа өске эгиттинмес риглерлиг болган бис.

Тываның ниити хөгжүлдөзү кады экономиктиг, культура сайлы Чаа-Хөлгө боттанганын айтып б Тываның ССРЭ-ниң, Россияның с вынга каттышканының соонда, ко тар Чаа-Хөл кожуннуң девискээ тургустунулаан. Сөөлүндө барып Хем шынаазының колхозтары шы күштүг улуг совхоз тургустунуп хөг Ийи совхоз мал болгаш чер ажыл продукциязы-биле республиканың ажыл-агыйларына хамааржып ту Чижээ, 1958 чылда «Бурунгаар» ко Шаңчының шөлдеринден 1 гектар на 65 центнер тарааны ажаап ал көстүп көрбээн бедик дүжүт. А даа үеде Шаңчидан, Чаа-Хөлдүн ларындан улуг дүжүттү, элбек тар өстүрүп ап болурун сөөлгү үениң жулгазы көргүзүп турар.

Чаа-Хөлдөн депшээн болгаш бод үзінде төлөптүг болуп чораан киж эвээш эвес. Олар Тываның эконо болгаш культуразының хөгжүлдөз боттуп үлүүн кириген. Чижээ, Хов Койнаевич Базыр-Сат — Тываның а тың революстуг намының (ТАР-ның) Комитетиниң секретары, а оон сөө де — СЭКП Тыва обкомунуң секрет болуп, бодунуң үзінде ханы эртем лигилг, бедик культуралыг ажылда чораан.

Ак-Туруг чурттуг Монгуш Ак-Чевич Сувак Москвага шериг акаде зын өөренип доозарга, полков шериг дужаалын аңаа тывыскан. Т Арат Республиканың Камгалал яма ның сайыды, Тыва автономнуг облас шериг комиссары албан-хүлээлгеле күүседип чораан.

База бир Ак-Туруг чурттуг Мон Сайын-Хөөевич Сүгдүр Тыва Арат Р публиканың Намының Төп Комите ниң Политбюро кижигүнү, ТАР- Иштики херектер яамызының сайы ның бирги оралакчызы, а оон сөөлүн ТАР-ның Устүүкү шүүгүзүнүң дарг албан-дужаалдарга хөй чылдар дур зунда ажылдаан. ТАР-ның Биче Хура ның кижигүнүгө (депутатынга) каш- удаа сонгуттуруп чораан.

Чаа-Хөлдүн Кара-Тал чурттуг Тул Санаевич Талганчык эртем-билиин чед алган сөөлүндө, ТАР-ның Биче Хур Президиумунуң секретарына, СЭ Тыва обкомунуң кадрлар талазы-би секретарына ажылдаан.

Хереме сумуздундан эвээш эвес жилер ТАР үзінде удуртур албан- жаалга ажылдап турган. Чижээ, Татя Сат (Камова) ТАРН ТК-ның херээж нер дасылының (килдининиң) дар зынга, Сат Очур — Тываның аныктар ның революстуг эвилелиниң (ТАРЭ-ни Төп Комитетиниң чиңгине секретары ажылдап турганнар.

Тыва Арат Республикага ийи ген рал турган. Ийи генералдың бирээ — Николай Чолдак-оолович Товари тай. Ол Чаа-Хөлдүн Херемеге С Чүлдүмнүн өг-бүлезинге төртүтүнгө Н.Ч.Товариштай — ТАР-ның болг ССРЭ-ниң 6 орденнериниң, медалы рының эдилекчизи, оон иштинде ТА ның үш ордени, Кызыл Сылдыс орден биле шаңнаткан.

«Тываның XX чүс чылда шылгараңа кижилери» деп Күрүне номунда хө хөй чаа-хөлчүлөрниң ады кирип турат Кожуннуң ажыл-агыйларының аңгы-агы адырларына ажылдап чораан му накчыларның чөжезин ол дээр.

Владимир ЧАДАМБА
Тыва Республиканың алдарлы
ажылдакчызы.

Шагаан-Арыг хоорайда «Тываның коммунал ажыл-агыйы база ачы-дуза техникуму» күрүнениң бюджет өөредилге албан чери

2014-2015 өөредилге чылында өөренирин күзээрнерни чалап тур.

Эге профессионал өөредилге программалары-биле дараазында мергежилдерге өөредир:

Долу ортумак ниити-билиг школаларының доозукчуларынга:

- чурагайлаан информация-биле ажил мастери, 10 ай;

- электри четкилеринин электромонтажчызы болгаш электри дериг-херексели, 10 ай;

- Пекарь, 10 ай;

- Каңнакчы, 10 ай;

- Автомеханик, 10 ай;

- Компьютер четкилеринин септекчизи, 10 ай;

- Чуртталга-коммунал ажил-агыйының мастери, 10 ай.

Долу эвес ниити-билиг школаларының доозукчуларынга:

- Баш таарыкчызы, 10 ай;

- Тудугнуң шеверлел ажилдарының мастери, 10 ай;

Ортумак профессионал өөредилге программалары-биле.

Долу ортумак ниити-билиг школаларының доозукчуларынга:

- Иштики сантехниктиг тургузугларның эптээшкини болгаш ажылгалы, агаарны шүүрээри болгаш салгыннадыры, 2 чыл 10 ай.

Чурттаар чер хереглээрнерге общежитие-ни берип турар.

Дужаап кирерде, чугула документи-лер:

Билдиришкин:
Аттестат (бодун)

Паспорттун хоолгазын, 1-2 арыннар

Эмчи шынзылгазы (форма 086 У майык)

Өг-бүле кижигүннеринин дугайында шын-зылга

Фото-чуруктар 3x4, шупту 6 сан.

ИНН, СНИЛС (хоолгазы)

Тарытканының дугайында сертификат

Агар саны (банк)

Медицина полизи (бодун)

Чиигелде алырының документи-лери (бүдүн өскүстөргө)

Дадывыры 100 рубль.

Хүлээп алыр комиссияның адреси: Шагаан-Арыг хоорай, Дружба кудумчузу, 2-2

Тел. 8 (394-36)-2-16-04.

Медицина төвү «АЛДАН» дараазында ачы-дузаны чонга чедирип турар:

1. Эмчилеринин хүлээп алышкыны:

-чүрек эмчизи-ревматолог (кардиолог-ревматолог);

-чүрек-дамыр эмчизи (сердечно-сосудистый хирург);

-көзөр эмчи-флеболог; (хирург-флеболог);

-сөөк-даяк эдер хирург (пластический хирург);

-даван-даяк хирургу (хирург-ортопед);

-невролог-эпилептолог.

2. УЗИ:

-чүрек (ЭХО КГ)

-мага-боттуң, ижин-хырынның хан-амырлары;

-моюннуң, баш мээзинин, бүүректеринин хан-амыры;

-ижин-хырын органнарын болгаш бүүректеринин, аңгы-аңгы бестерин, сыңыйны болгаш өске-ча чүүлдерин;

3. Электрокардиограмма:

-хонукта;

-мониторинг экг-зи;

-хонукта мониторинг (хан базышкынын)

4. Лазер-биле кезишкн:

-варикоз аарыгларны;

-кеште янзы-бүрү балыгларны.

5. Склеротерапия болгаш өске-даа чүүлдер.

Долу медээни дараазында номерден билип ап болур: 8-923-344-11-77

Адреси: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 178

(15 дугаар школа чанында, кудумчу талазын-дан).

Медицина төвү КХН «Алдан», лицензия №1111-71-900-1008, Кадык камгалал яамызы

2014 чылдың апрель 1-де тывыскан.

Эмнээшкин таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмележир херек.

Төлевирлиг үндезинге парлаан.

Мебель

РПС баазасы,

Мира кудумчузу 13, склад 25/2,

тел. 8(39422)2-27-85.

Филиал: «Мебельный мир». Ыраккы

Каа-Хем, Пригородный кудумчузу, 10 а,

тел. 9-19-09

Ажылдаар шагы: 9.00-18.00 Дыштаныр хри чок

Хоорай иштинге чедирип бээр халас,

кожууннарга чедирер дугуржулга-биле.

Ийи кижиге удуур оруннар 6750 рубль өртөктөн өрү

ИП: Аптыла К.Э.

Кургаг сыын мы-йыстары садып тур мен.

Телефон.

8(39422)3-30-99.

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хөреңгизин бажың тударынга, бажың (чурттаар дача) садып алырынга ажылгаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзы-дылга №104 от 13 октября 2011г. ОГРН 1061901008806

Төлевирлиг үндезинге парлаан.

«Дорт харылзаа»

2014 чылдың июль 29-та, эртенгинин 10 шактан 11 шакка чедир «Шын» солуннуң редакциязы «Кызыл хоорайның 100 чыл оюнга белеткели»

деп темага номчукчулар-биле «дорт харылзааны» эрттирер.

Дорт харылзаага киржир удуртукчулар:

1. Мерген Борисович Хомушку — ТР-ниң Тудуг болгаш коммунал ажил-агыйының яамызының бирги оралакчызы.

2. Сергей Хүрен-оолович Монгуш — Кызыл хоорайның административтиг-техниктиг хайгаарал эргелелиниң даргазы.

3. Орлан Ойду-оолович Донгак — Кызыл хоорайның кол архитектору.

4. Эртине Алексеевич Конгар — Кызыл хоорайның культура, спорт болгаш аныяктар херектеринин талазы-биле департаментинин даргазы.

Сонуургаан айтырыгларыңарны 2-01-35, 8-923-383-78-88 телефоннар дамчыштыр салып болур силер, хүндүлүг номчукчулар.

Товарищество ASIA-SIBERIA
«Азия-Сибирьден»
автомашинаны ойнадып ал!

Өске белектер база бар:
- чадаг-терге;
- сонга кылдыртып
- алырының сертификаттары;
- жалюзи;
- сонга аштап-арыглаар
- херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер.

Кылагар продукцияны

(сонгалар, балконнар, кирер бөлүктөр, лок-дан болгаш алюминийден ээкилер) садып алгаш, автомашина ойнадып алыр аргалыг боор силер!

Кызыл хоорай Интернационалная кудумчузу, 6 тел: (39422) 2-24-51, 8-923-217-67-87
Калинин кудумчузу, 122а («Фрактал баазасы») тел: (39422) 5-22-46

Организаторы ИП Макаренко И.В. Деткичче лотереяның долу медээ болгаш дүрүннерин
www.asia-siberia.ru сайттан номчуңар! Эрттирер үези 15.05.2014 чылдан 15.05.2015 чылга чедир.

Садып алыкчыларның кичээнгеинге!

Тудугнун кол материалдарының садыы ажыттыңан!!!

- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажынның кырын,
даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж херекселдери

Шуптузу Абаканның өртөктөрү-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыы, суг дамчыдар херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»

Фрактал баазасы 5-22-46

Бистиң журналист коллегаларыбыс Калдар Кашпык-оловна Монгуштуң, Урана Кашпык-ооловна Базыр-оолуң авазы, Алдынай Александровна Бады-Хоонуң кыран-авазы

Дакак Луузаоновна
ДОНГАКТЫҢ

үр үеде аарааш, мөчээни-биле ханы кажыыдалын пештивис.

Эш-өөрүндөн.

